

УДК 930.271(477-25)”10”

Н. М. НІКІТЕНКО, В. В. КОРНІЄНКО*

**ЕСХАТОЛОГІЧНІ ДАТИ В ГРАФІТІ
НА ФРЕСКАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ**
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Висвітлено результати дослідження шести датованих написів-графіті Софії Київської, в яких вказані роки 6530 (1022), тричі 6541 (1033), 6544 (1036), 7000 (1492). Чотири з них розташовані у вітварі приділа св. Георгія Великомученика, на фресці з образом свт. Василя Великого. Застосування нової методики не вибіркового, а суцільного комплексного прочитання написів, тобто сприйняття їх невід’ємними компонентами оточуючого епіграфічного матеріалу, в контексті функціонального призначення приміщення, де вони виникли, а також середньовічного церковно-теологічного і символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими ці написи пов’язані у топографічному й смислово-аспектах, дозволило встановити, що мотиваційними чинниками появи цих шести графіті стали очікування настання Кінця Світу, а написи на фресці з образом свт. Василя Великого формують унікальний есхатологічний календар.

Ключові слова: епіграфіка; Софія Київська; графіті; есхатологія.

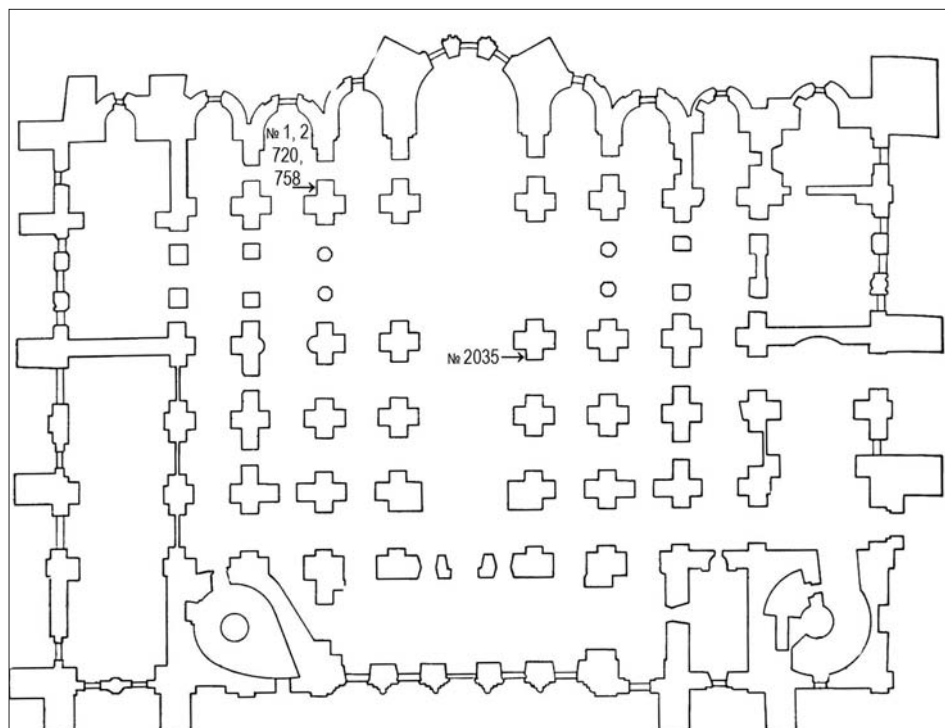
Розпочаті нами новітні дослідження графіті Софії Київської дозволили виявити цикл взаємопов’язаних у смислово-відношенні датованих написів-графіті, що складають своєрідний епіграфічний календар есхатологічного змісту. Мова йде про шість датованих написів, чотири з яких видряпані у вітварі Георгіївського приділа на південній стіні віми на фресці з образом св. Василя Великого (мал. 1 та 3); п’ята – у верхній арці віми в проході з головного вітваря до дияконника на фресці з

---

* *Нікітенко Надія Миколаївна* – заслужений працівник культури, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника “Софія Київська”.

Корнієнко Вячеслав Васильович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника “Софія Київська”.

** Основні положення статті були оприлюднені в доповідях авторів на IV Міжнародній науковій конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі” (Судак, 25–26 вересня 2008 р.) та на IX Міжнародних Успенських читаннях “Память и надежда: горизонты и пути осмысления” (Київ, 27–30 вересня 2009 р.).

План першого поверху Софії Київської (подається за С. Висоцьким).
Місця розташування записів есхатологічних дат

образом св. Євстафія Плакіді (мал. 2), шоста – в центральній наві на фресці з образом св. мч. Варлама (мал. 1). Це – найдавніші датовані написи, у яких зазначено роки 6530 (1022), тричі 6541 (1033), 6544 (1036), а також більш пізній, з датою 7000 (1492) р. Найдавнішим названим тут графіті, надійно підтверджуючим датування будівництва Софії другим десятиліттям XI ст., присвячена наша спеціальна публікація¹. Метою даної роботи є інтерпретація всього циклу як цілісного феномена, що проливає світло на есхатологічні очікування у Давній Русі, які відбили реалії історико-духовного життя тогочасного суспільства.

Передусім варто зазначити, що датовані графіті трапляються досить рідко, а розташування на одній фресці одразу чотирьох таких написів – явище взагалі унікальне, тож воно мусить знайти своє логічне пояснення. Оскільки графіті, надто датовані, зазвичай фіксували щось сутнісне, таке, що має сакральне, отже, “вічне”, на думку їх авторів значення, ми переконані, що в даному випадку головний наголос зроблено на датах. З цього погляду особливо цікавим є запис 1022 р. – найдавніший датований давньоруський текст (мал. 4). Показово, що найдавніше датоване графіті Святої Софії при його першій публікації одержало перший номер², хоча в читанні напису С. Висоцький допустив суттєві помилки, насамперед у тому, що датував його 1042 р. В. Орел та А. Кулик³, які запропонували, поза сумнівом, більш коректне прочитання,

справедливо вказали на абсолютно неможливе з погляду лінгвістичних норм тлумачення С. Висоцьким дати. Вони вважали, що в написі може бути зазначений 6530 (1022) р. або, ймовірніше, 6540 (1032) р., хоча аргументів на користь переваги більш пізнього датування не наводилось. Цікаво, що при цьому дослідники вказали на цілком чітке прочитання в графіті дати 6530 р. Можемо вважати, що на висновках цих авторів, упевнених в тому, що Софія Київська заснована в 1017 р., позначилася авторитетність літопису, який пов'язує створення храму з ім'ям Ярослава Володимировича; 1022 р. як верхній можливий часовий рубіж завершення будівництва і розпису собору, вочевидь, здався їм дуже раннім, таким, що не "вписується" у хронологічний контекст створення Софії за князювання Ярослава. Варто також відзначити, що графіті вивчалось дослідниками не в оригіналі, а по фотографіях та прорисовках С. Висоцького. У результаті зміст напису, як і раніше, залишився малозрозумілим, а при виправленні деяких помилок С. Висоцького В. Орлом та О. Куликом були допущені нові. Під час планомірних робіт з вивчення графіті нам вдалося повністю прочитати та по-новому інтерпретувати текст напису; результати дослідження нині опубліковані⁴. Текст графіті виглядає наступним чином⁵:

{Въ лѣто} ѕѣл о пасцѣ] з[л]атон г(осподьствено)и д(ьн)и [пр]ости.
(В літо) 6530 (1022) на Пасху злату панівну дні. Прѣсти.

Як бачимо, напис починається з дати 6530 (1022) із винесеними у верхній рядок десятками, що позначаються літерою л (30). Це дозволило авторові об'єднати обидва рядки. Пошкоджена частина верхнього рядка графіті відновлюється як словосполучення **о пасцѣ** (на Пасху). Відповідно, у верхньому рядку мова йде про Пасху 6530 (1022) року. У нижньому автор указує характерні ознаки самої Пасхи: золоті (**златон**), тобто особливої, найбільш святої, панівної (**господьственои**). З подібних характеристик видно, що мова йде про Кіріопасху, коли перший день Пасхи (Великдень) збігається зі святом Благовіщення. В XI ст. Кіріопасха дійсно припала на 1022 р., повторивши тим самим найпершу Пасху. Богослови перекладають слово "**Кіріопасха**" як "Пасха панівна", тобто головна, істинна, справжня, оскільки за церковними переказами Воскресіння Христа відбулося саме 25 березня, у день Благовіщення Богородиці. Саме тому, на нашу думку, слова **златон** та **господьственои**, що характеризують Кіріопасху, написані в одному рядку обабіч дати, чим виділяють, "обрамлюють" її.

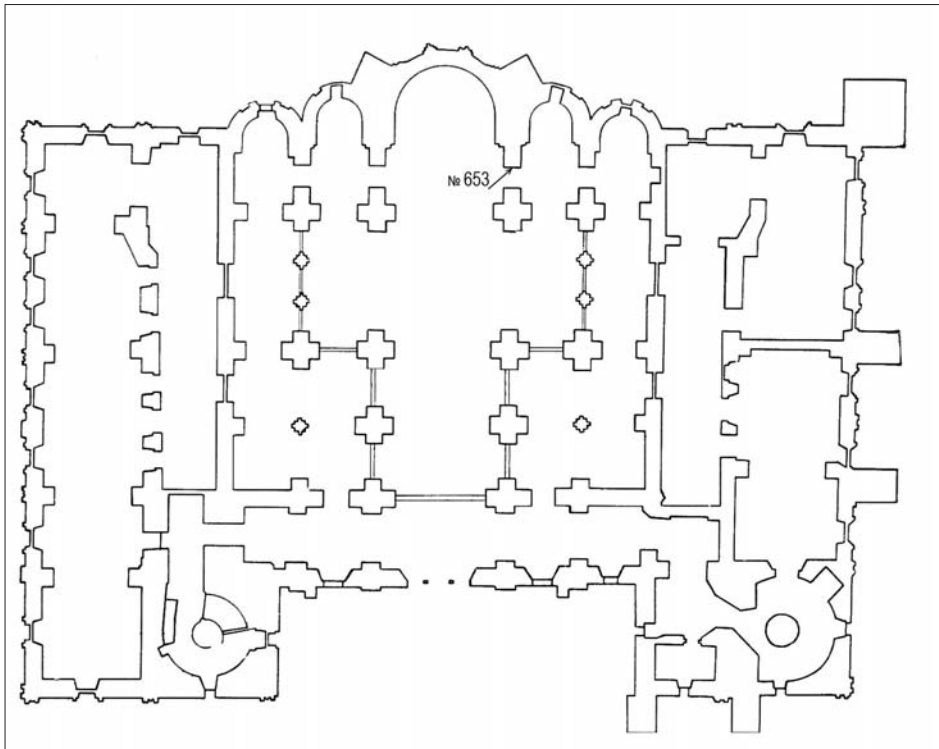
І спосіб написання графіті, і його зміст свідчать про значне семантичне навантаження цього унікального тексту, його знаковість. Зупинимося передусім на символічному змісті згаданих "рамок" дати 1022 рік. Як відомо, середньовічна теологізація хронології зумовила введення в літочислення елементів символізму. Зокрема візантійські хроністи, відшукуючи заховану від непосвячених надприродну таїну, захоплюва-

лися не лише символікою, а й богословським змістом чисел, аби довести істинність християнського літочислення, обґрунтувати освячені церковною традицією дати. Символічність же виникає лише тоді, коли вимальовується якась тотожність. Наприклад, анонімний автор відомої візантійської Пасхальної хроніки VII ст. вбачає таку тотожність між літерами й цифрами, що для нього складають єдність, в якій всі елементи взаємозалежать один від одного. Для нього не історія розповідає про час, а навпаки – час про історію, тож хронологія набуває пророчого характеру⁶.

Саме на такій тотожності фундується гематрія – давнє вчення про числове значення слів. Фактично це один із засобів герменевтики священного тексту Біблії для з'ясування його сокровенного змісту. Гематрія була “дітищем” буквеної цифірі, тобто зображенням в давніх єврейській, грецькій та слов'янській мовах букв і цифр одними й тими ж знаками. Приймаючи букви за числа й знаходячи їх суму, можна вирахувати сакральне числове значення будь-якого слова. Причому гематрія передбачає усвідомлені символічні зв'язки між словами, яким відповідають рівні числа. Розглянувши софійське графіті про Кіріопасху крізь призму гематрії, можна отримати вельми цікавий результат.

Якщо в слові **златои** замінити букви їх числовим значенням, і, як того вимагала середньовічна символіка чисел, додати числа одне до одного та звести отримане складне число до елементарного, одиничного, отже, сутнісного ($7+3+1+3+7+8=29$; $2+9=11$; $1+1=2$), то можна отримати число 2. Це – універсальна жіноча числова субстанція, число місяця як символу цноти і незайманості, й водночас - число Магна Матер (Великої Матері), а в християнстві - Богоматері, яка в релігійному мистецтві зображалась з місяцем під ногами. Цей іконографічний атрибут Богоматері зумовлений текстом Апокаліпсиса: “І з'явилась на небі велика ознака: жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу” (Об.12:1-2)⁷.

За християнською символікою місяць (жіноче начало) – символ Богоматері, а сонце (чоловіче начало) – Христа, іменованого в Святому Письмі “Сонцем Праведності” (мал. 4:2). Сонце, у світлі якого все стає ясным, є атрибутом персоніфікованої Істини, ім'я якої – Христос. Але сонце водночас є символом Богоматері⁸, радше – єдності Богоматері і Христа. У проповіді Феодора Студита на Успіння говориться, що замість Богоматері на землі лишився образ “якого сутність подібна до Місяця, що вночі освітлюється Сонцем”; ось чому Богоматір – “жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць”. У Святому Письмі (Пісні над піснями) Церква Божа, образом якої є Богоматір, порівнюється з Нареченою таємничого Жениха – Христа: вона “прекрасна, як місяць, як сонце – ясна” (Пісн. 6:10).

План другого поверху Софії Київської (подається за С. Висоцьким).
Місце розташування запису з есхатологічною датою

Символом Сонця є золото, яке теж символізує як Христа, так і Богоматір. Цікаво, що саме з символічним тлумаченням образу Богоматері християнська традиція метафорично пов'язує золото: “золота стамна”, “золотий ковчег”, “золота кадилиця”, “золота посудина” (пор. Євр. 9:4) тощо. Число 2 – це єдність чоловічого й жіночого начала, числовий код Боголюдини, який символізує єдність Христа і Богоматері, неба і землі. Здійснивши аналогічне перетворення з лігатурою слова **г(осподьствено)и - ги** ($3+8=11$; $1+1=2$), знову отримаємо число 2. Відтак, слово **златои** тут семантично тотожне слову **г(осподьствено)и**, і обидва вони позначають Кіріопасху як таку, що поєднує Христа і Богородицю.

Прикметне, що в даті 6530 дві перші букви **сф** виділені більшими розмірами (отже, акцентовані) і стоять в одному рядку зі словами **златои** і **г(осподьствено)и**, а буква **л** є значно меншою і винесеною над рядком. Причому ліва ніжка букви **л** є значно довшою за праву – її прокреслено вниз і вписано в букву **ф**; цим вочевидь показано приналежність **л** даті 6530 р. Водночас той факт, що букву **л** винесено над рядком і зменшено за розмірами, свідчить про те, що її числове значення не “вписано” в числовий код дати. Отже, можна помітити, що букви **сф** ($6+5=11$; $1+1=2$) у сумі складають те ж таки число 2. Це,

Фреска з образом свт. Василя Великого. Цифрами вказані місця розташування складових есхатологічного календаря, записів 6530 (1), 6541 (3), 6544 (2) та 7000 (4) pp.

на нашу думку, означає семантичний взаємозв'язок усього тексту, його сакральну цілісність. Тут присутня і літургійна символіка, адже в Акафісті Пресвятій Богородиці, що співається на Літургії Кіріопасхи, саме 2-й ікос розвиває тему Благовіщення Богородиці і Втілення через Неї Христа.

Орієнтуючись на світоглядні норми середньовічної людини, можна припускати, що узагальнюючим числовим кодом, пов'язаним з апокаліптичною символікою, була позначена вся ця унікальна (себто притаманна лише даній конкретній ситуації, що інспірувала появу графіті⁹) тріада: **златои ѡφ ги**, яка є містичною серцевиною розглядуваного графіті. Таким чином, сакраментальною числовою субстанцією графіті є число 6 (2+2+2). Книга Буття встановлює, що 6 – число днів створення світу,

які належать космічній седмиці: “Бо шість день творив Господь небо та землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив, тому поблагословив Господь день суботній і освятив його” (1 М. 20:11).

Оскільки в Апокаліпсисі всі дії є прямо протилежними актам Творіння в Книзі Буття¹⁰, число 6 є апокаліптичною антитезою шостого завершального дня Створення світу, тобто містичним числом Судного дня і Кінця світу. Саме в шостій главі Апокаліпсиса говориться про зняття шести печаток з Книги життя в правиці Господа Судії, що сидів на престолі слави, про з'явлення шести нещастя та загибель світу після розкриття шостої печатки, “бо прийшов це великий день гніву Його” (Об. 6). Тут саме йдеться про згорнення неба в сувій – цей сюжет традиційно входить до середньовічних зображень Кінця світу (див., наприклад, знамениту фреску XII ст. в Києво-Кирилівській церкві). Так само число 6 означає нищення землі по сурмленні шістьох анголів, а вже число 7 (день благословенного дня Божого спочинку в Книзі Буття) в Апокаліпсисі є символом приходу Царства Божого – Воскресіння (Об. 8–11).

Останнє слово в софійському записі-графіті сильно пошкоджене, однак збережена частина дозволяє реконструювати його як **простн** – вставши, стоячи прямо. Вживання слова “прóсти” дозволяє припустити, що напис зроблений трохи раніше зазначеної дати, яку потрібно зустріти гідно, очистившись від гріхів. Це слово – складова частина літургійного проголошення “Премудрість, прóсти!”, яким перед читанням Святого Письма наголошується на необхідності особливої уваги, духовної напруги та пильності (*прóсти*) для того, аби Слово Боже (*Премудрість*) було засвоєно розумом і серцем. Ймовірно, автор графіті напередодні Кіріопасхи 1022 р. залишив запис на стіні Георгіївського вітара – необхідно бути уважним, духовно очиститися, адже незабаром можуть наступити останні дні.

Присутність слова “прóсти” доволі симптоматична і багатозначна. Як показують дослідження давньоруських текстів, есхатологічні записи в них знищувалися шляхом викреслювання або виривання аркушів рукопису¹¹. Справа в тім, що Церква не заохочувала (і не заохочує) пророцтв про час Кінця світу, тому що він відомий лише Богові. Але есхатологічні очікування та пов’язані з ними розрахунки існували завжди, і в даному випадку досить було нагадати про Друге Пришестя словом “прóсти”. Прикметне, що саме в ньому вжита літер **т** у неординарному написанні, що акцентує на скорому настанні Судного дня¹². Слово “прóсти” як заклик до особливої духовної пильності у даному випадку асоціюється зі зверненням до учнів поясненням Христа про ознаки Кінця світу і про Друге Пришестя та Його настійним закликом у зв’язку з цим бути наготові: “Тож пильнуйте, бо не знаєте, котрого дня прийде Господь ваш” (Мт. 24:42); “Тож пильнуйте, бо не знаєте ні дня, ні години, коли прийде Син Людський!” (Мт. 25:13).

І все ж таки, попри неможливість вирахувати день Другого Пришестя, збіг Пасхи і Благовіщення – двох головних християнських свят – здавна віщував людям цю подію і спонукав їх пильнувати чистоту душі. Річ у тім, що Церква розглядає Благовіщення і Пасху як початок і завершення історії Спасіння, тому досить рідкому збігові цих свят (у XI ст. такий збіг стався лише в 1011, 1022 і 1095 рр.) надавалося величезного значення. Саме на Кіріопасху 1022 р., відповідно до досліджень Н. Нікітенко, перший київський митрополит-“русин” Іларіон, сучасник створення Софії, виголосив своє знамените “Слово про Закон і Благодать”, у якому Софія згадується як уже добре відома “всемь округъниимъ странамъ”¹³. Оскільки вважалося, що Друге Пришестя Христа (або Кінець світу), коли Він прийде судити живих і мертвих, відбудеться на Кіріопасху, люди очікували її настання з щиросердним трепетом і хвилюванням, адже після Судного дня праведні підуть у Рай, а грішні – в пекло. Праведним приготоване Царство Небесне, тому Кіріопасха – то Пасха золота, бо золото – символ майбутнього золотого

віку, віку нетління й безсмертя. Очевидно, цим і пояснюється поява на стіні Софії розглянутого напису.

Над словом **златон** та початком дати помітний ще один напис, що одержав номер 1а і читається нами як **Г(оспод)и помози**¹⁴. Графіті є початком традиційної молитви, автор якої прагнув розташувати її якнайближче до запису про Кіріюпасху.

Неподалік від попереднього графіті С. Висоцький знайшов ще одну дату без супровідного тексту (мал. 5). Спочатку вона була прочитана дослідником як **сфмід** – 6554 (1046) р., де числівник 50 складений з літер **м** (40) та **і** (10)¹⁵. Надалі прочитання напису було ним змінено: перші три літери, як і раніше, розглядалися як вказівка цифр у даті, але вже як 6540 (1032) р., а літери **ід** – як вказівка на 14 індикт цього року¹⁶. У правильності подібного прочитання справедливо засумнівалися В. Орел і А. Кулик, розглядаючи напис як вказівку 6540 (1032) р., а букви **ід** вони відносили до нижнього рядка грекомовного дворядкового графіті¹⁷. Проведені нами дослідження оригіналу напису дозволили встановити, що напис читається як **сфмд** з титлом над кожною літерою – 6544 (1036) р.¹⁸ Що стосується розташованого над датою грекомовного графіті № 725, то його збереженість незадовільна. Реконструкція тексту цього графіті відповідно до наших досліджень¹⁹ може бути представлена наступним чином: {ἐλέησον} [ἡμ]ᾶς ὁ ἅγιος Κ(ύρι)ε (*помилуй нас, Святий Господи*). Структурно молитва нагадує слова третього віршу 123-го Псалма (Пісня прочан): “Помилуй нас, Господи, помилуй нас, бо погорди ми досить наситились” та пісні або гімну τὸ τρισάγιον (Трисвяте), що співається в літургії св. Іоанна Златоуста та св. Василя Великого при малому вході²⁰: “Ἄγιος ὁ Θεός, Ἄγιος Ἰσχυρός, Ἄγιος Ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς” (*Святий Господи, Святий Крипкий, Святий Безсмертний, помилуй нас*); очевидно, саме вони послужили авторові графіті основою для складання тексту молитовного напису. Це вказує його добру обізнаність з літургійною практикою та методикою складання гімнографічних текстів, і, водночас, на не зовсім вправне володіння грецькою мовою: Д. Гордієнко звернув нашу увагу на те, що в даному випадку звертання “Святий Господи” мало писатись як “ὦ ἅγιε Κύριε”, а не “ὁ ἅγιος Κύριε”. Завдяки цій невідповідності можемо з великою долею вірогідності припустити, що автором молитви був клірик Софійського собору, русич за походженням, який для складання тексту використав знайоме зі службової практики кліше, не задаючись питанням правильної синтаксичної побудови речення, що підтверджується сучасними дослідженнями грекомовних графіті Софії Київської²¹. У безпосередній близькості від грецького напису і дати розташовані ще два графіті, написані кирилицею: **Г(оспод)и помози равоу своємоу Петро/в/ви** (№ 723) та **Г(оспод)и помози равоу своємоу Николи** (№ 723)²².

Фото та прорисовка графіті № 1 з записом про Кіріопасху 6530 (1022) р.

Симптоматично, що молитви Петра, Ніколи та автора грекомовного напису групуються навколо запису 1036 р., що вказує на взаємозв'язок цих графіті. Можливо, що в 1036 р. очікувалася доленосна для авторів графіті подія Священної історії, що вимагало Господньої допомоги задля благополучного завершення для них цієї події. У такому самому сенсі варто розглядати розташовані в безпосередній близькості від дати 1022 р. п'ять написів, які, хоча й написані різними авторами, все ж складають з нею єдиний тематичний комплекс: **Г(оспод)и помози равоу свокмоу [Ио]ано[ви]** (№ 726), **[ра]воу** (№ 727), **помози** (№ 728), **Го(споди) помози равоу** (№ 729), **Г(оспод)[и] {помози} равоу св[оемоу]** (№ 730)²³.

Таким чином, опубліковані під номерами 1 і 2 графіті є не просто датами без супровідного тексту, а комплексами, що складаються з 7-ми (навколо дати 1022 р.) та 4-х (навколо дати 1036 р.) написів. Завдяки цьому ми одержали ряд датованих першою третинною XI ст. написів, що явно пов'язані між собою есхатологічним контекстом.

Крім згаданих комплексів, у процесі дослідження були виявлені ще три видряпані на стіні ранні дати, які не містять супровідного тексту. Одна з них знаходиться в Георгіївському вівтарі на тій же фресці з образом св. Василя Великого й включає чотири літери (мал. 6): **σφμα** (№ 720); цей напис зазначає дату 6541 (1033) р. Супровідного тексту він не має, хоча трохи нижче зберігся фрагмент графіті № 721, що є збереженою частиною молитовної формули {Κ(ύρι)ε} [β]ο(“)θ(ε)ι (*Господи, допоможу*)²⁴. Ще один напис (№ 653), який містить дату, був виявлений у другому ярусі арки віми (на рівні хорів) між головним вівтарем і дияконником, на фресці з образом св. Євстафія Плакіді. Напис (мал. 7) складається з літер **σφμα** і, як в попередньому випадку, позначає 6541 (1033) рік²⁵. Нещодавно під час досліджень у центральній навбі собору на фресці з образом св. мч. Варлама було виявлено ще один напис (№ 2035), який складається з літер **σφμα** (мал. 8), тобто, теж вказує

на 6541 (1033) рік, що, як зазначено вище, маркує якусь знаменну для авторів графіті подію.

Роки появи на стінах Софії найдавніших датованих графіті можуть бути співвіднесені з часом утвердження на київському столі Ярослава Мудрого, що поклало початок майже 600-літньому правлінню на Русі його власної династії. Ярослав прийшов до влади в результаті перемоги у кривавій усобиці, що розпочалася на Русі після смерті Володимира Великого між його нащадками. Хоча пік усобиці припав на 1015–1019 рр., коли загинули Борис, Гліб та Святослав Володимировичі, боротьба за київський стіл продовжувалася з перервами від 1015 р. (рік смерті Володимира) по 1036 р. (рік смерті Мстислава Володимировича і “всаження” Ярославом “у поруб” Судислава Володимировича). Отже, усі три дати найдавніших графіті – 6530, 6541 і 6544 р. – вкладаються в хронологічні рамки князівської міжусобиці.

У присвяченій опису усобиці розповіді “Повісті минулих літ” приводяться біблійні пророцтва про кару, що посилається Богом на ту землю, князі якої “зли и лукави бывають”, тому що князь “глава есть земли”. Гріх братовбивства, стверджує літописець, накликає на руських князів ще страшнішу кару, ніж та, якою Бог покарав Святополка Окаянного²⁶.

Ці дати найдавніших софійських графіті не просто маркують складний період в історії Русі, але, як буде показано нижче, досить точно вписуються в контекст християнської есхатології, що було надзвичайно важливим для людини середньовіччя. Як відомо, з розвитком християнства під впливом текстів Святого Письма, особливо наведених в Євангелії від Матвія пророцтв Христа про Кінець світу та ознаки його наближення (Мт. 24), склалася тенденція асоціювати викликувані

злом, взаємною ворожнечею і беззаконнями лиха з ознаками Другого Пришествя, що наближається, та, відповідно, Кінця світу. Есхатологічні очікування особливо посилились у переддень 1000-го року від Різдва Христового, що було нав'язано апокаліпсичним пророцтвом про тисячолітнє Царство Христа на землі наприкінці історії (Об. 20:1). Неймовірно напружено очікували кінця світу й

Фото та прорисовка графіті № 2 з записом 6544 (1036) р.

Фото та прорисовка графіті № 720
з записом 6541 (1033) р.

у 1492, тобто в 7000-му році, оскільки думали, що 7 дням створення світу (космічній седмиці) мають відповідати 7 тисячоліть його існування, тому що, як сказано в апостола Петра, “в Господа один день - немов тисяча років, а тисяча років – немов один день!” (2 Петр. 3:8).

У той же час, можливість точного розрахунку дати Кінця світу в принципі відкидалася, оскільки за словом Христа: “А про день той і годину не знає ніхто: ані анголи небесні, ані Син, - лише Сам Отець” (Мт. 24:36). Проте спроби таких розрахунків робилися неодноразово і визначення конкретної дати Другого Пришестя Христа, як правило, пов’язувалося з часом Його Першого Пришестя. Але Перше Пришестя трактувалося неоднозначно: то як Благовіщення, то як Різдво, то як Воскресіння. У кожному випадку, в основі розрахунків лежало переконання в симетричності подій Священної і земної історії: старозавітній історії символічно відповідала новозавітна, а останній – історія, сучасна авторам розрахунків дати кінця світу.

Як вважають, конкретний аналіз есхатологічних поглядів у Давній Русі можливий лише починаючи з кінця XI ст. “когда в источниках, прежде всего в летописи, появляются относительно развернутые тексты эсхатологического содержания и комментарии к ним летописцев”²⁷. Проаналізувавши ці тексти, А. Карпов дійшов висновку, що “эсхатологические ожидания в Древней Руси были связаны не столько с различного рода хронологическими расчетами и совпадениями, сколько с целенаправленным уяснением тех многочисленных знамений, признаков и примет, которые воспринимались в то время как свидетельство приближающегося светопредставления”²⁸.

Однак розглядувані графіті Софії Київської дозволяють говорити про есхатологічні очікування, що хвилювали давньоруське суспільство, вже на початку XI століття та засвідчують тісний зв’язок цих очікувань саме з “хронологічними розрахунками і збігами”. Тобто, вже незабаром після хрещення Русі тут, як видно, існували календарні есхатологічні розрахунки, що цілком відповідало загальнохристиянській традиції, яка бере свій початок з II–III ст. н.е. Наукою встановлено, що давньоруська календарно-обчислювальна традиція відрізнялася сакральним характером і мала есхатологічну семантику, оскільки вся історія Спасіння по своїй суті есхатологічна²⁹.

Фото та прорисовка графіті № 653 з записом 6541 (1033) р.

Оскільки на рубежі першого і другого тисячоліть посилюється очікування близького Другого Пришестя і Страшного Суду, знову поширилося ранньохристиянське вчення про тисячолітнє Царство Христове, що передує Кінцеві світу. Це вчення ґрунтувалося на Об'явленні Івана Богослова про встановлення тисячолітнього Царства для воскреслих мучеників перед останньою бит-

вою із сатаною та наступним загальним відродженням, Страшним Судом і вічним Небесним Єрусалимом (Об. 20:1-3). За вченням Церкви, тисячолітнє Царство вже наступило із втіленням Ісуса Христа: на Заході цей погляд затвердився завдяки авторитетові блаженного Августина, на Сході – св. Іоанна Златоуста. У Літургії Іоанна Златоуста ставиться акцент на “вже здійсненій” есхатології, оскільки єхаристичний канон служить нагадуванням про Друге Пришестя в низці подій, що вже відбулись – Хреста, Гробу, Воскресіння та Вознесіння³⁰. Златоуст стверджував, що історія закінчиться, коли буде завершено збирання тіла Церкви (Св. Іоанн Златоуст. Бесіда на III послання до ефесян 1, 23). З того часу 1000-літнє Царство стали алегорично розуміти як Церкву в її історичній перспективі – з часу П'ятидесятниці й до Другого Пришестя, тому що “Церковь есть Пасха, переход от ветхого к новому, из мира сего в “невечерний день Царства Божия”³¹. Ця есхатологічна концепція була успадкована Руссю як одна зі складових християнського віровчення.

Але якщо 1022 р. як рік Кіріопасхи цілком відповідав есхатологічним настроям, то дати 1033 і 1036 р. потребують більш детального пояснення, аналізу чого присвячена окрема публікація В. Корнієнка³². Тут наводимо розширене за аргументацією й узагальнене спільне бачення нами усього циклу як своєрідного “есхатологічного календаря” (термін, запропонований Н. Нікітенко).

Дослідник І. Данилевський, розглядаючи питання есхатологічних очікувань в Київській Русі, приводить цитату з першої слов'янської повної Біблії, названої Геннадієвою за ім'ям Новгородського архієпископа, яким було здійснено переклад усіх канонічних книг Святого Письма в 1499 р. В ній як своєрідна післямова до Об'явлення Івана Богослова наводиться наступний уривок:

Рече евангелист, яко связа днавола на тысящу лет. Отнеле же бысть связание его? От вшествия въ ад Господа нашего Исуса Христа в лето пять тысящное пятсотное и тридесять третнее да иже до лета шесть тысящного и пятсотного и тридесять третнего, внегода исполнитися тысяща лет. И тако отрешится сатана по праведному суду Божию и прельстит мир до реченаго ему времени, еже три и пол лета, и потом будет конец. Аминь.³³

На думку І. Данилевського, даний уривок означає те, що після 6537 р. від Створення світу (очевидно, у 1037 р. н. е.) очікування Кінця світу набуло на Русі особливої напруги, а літописна стаття 1037 р., своєрідне “резюме” діяльності Ярослава, приурочена саме до цієї події³⁴.

Неважко помітити, що в цитованому уривку Біблії рахунок ведеться не за константинопольською (або візантійською) ерою, відповідно до якої від Створення світу до Різдва Христового проминуло 5508 років, а за широко вживаною у давньоруських текстах ерою антиохійською (інакше – александрійською, анніанською), що зводила цю різницю до 5500 років³⁵. Оскільки Христос помер на хресті і воскрес у 33 роки³⁶, від Його “вшествия въ ад” (Воскресіння) у 5533 (тобто 33) року до 6533 (тобто 1033) року пройшло рівно 1000 років. Згідно вище цитованого тексту післямови до Об’явлення (Пор. Об. 20:2-7), при зішестті в пекло Христос скував сатану на 1000 років, і через 1000 років (тобто в 1033 р.) сатана буде звільнений щоби “прельстит мир”, а через “три и пол лета” (тобто в 1036 р.) настане Кінець світу. Ці “три и пол лета”, так само як і вищезгадані 1000 років, відповідають канонічному текстові Біблії, тому що в Об’явленні Івана Богослова сказано, що після звільнення сатани (“звірини”) буде “їй дано владу діяти сорок два місяці” (Об. 13:5).

Дати настання Кінця світу в наведеному уривку з Геннадієвої Біблії, як бачимо, тотожні датам графіті 6541 і 6544 рр. У світлі цієї обставини цілком логічно виглядає молитва, написана над датою Кінця світу (6544 р.): “Помилуй нас, Святий Господи”, до якої приєднуються Петро та Нікола.

Відповідно до евангельського тексту, перед самим Кінцем світу “сонце затьмиться, і місяць не дасть свого світла, і зорі попадають з неба, і сили небесні порушаться” (Мт. 24:29). Оскільки на Кіріюпасху 1022 р. Друге Пришестя не відбулося, у 6541 р. очікували звільнення сатани, а в 6544 – Кінця світу. Як ознака цього могло бути сприйняте сонячне затемнення, про яке повідомляється в Густинському літописі³⁷: **Въ се же лѣто (6541. – Авт.) высть затмения солнца страшное, июля 29 от часа шестого до часа осмого**³⁸.

Більш докладну інформацію про це затемнення подає Родульф Глобер з Ключійського абатства, що його цитує М. Городецький у коментарях до книги Д. Святського про астрономічні явища в російських літописах:

“В год 1000 от страстей Господа, в третьи календы июля, в 6 день [29 июня, в пятницу – М. Л. Городецкий] в день 28 луны было затмение или исчезновение Солнца с 6-го по 8-й час дня, чрезвычайно страшное. И, действительно, солнце приняло сапфировый цвет, приняв в верхней части вид Луны на четвертый день после обновления. Каждый, кто смотрел на рядом стоящего человека, видел его бледным, будто бы при смерти, все как будто в шафрановом облаке”³⁹.

Затемнення відбулося у п’ятницю, “у шостий день” (за біблійною традицією – це п’ятниця), тобто в день Страстей і Розп’яття Ісуса Христа. Як показано вище, шостий день Апокаліпсиса є днем гніву Божого і Кінця світу. До того ж незадовго до нього, у березні 1033 р., було відмічено появу комети, а в грудні – місячне затемнення⁴⁰. У світлі есхатологічних очікувань того часу цей ланцюг небесних явищ, безумовно, сприймався як передвістя Останніх Часів.

Н. Нікітенко звернула увагу на безперечний смисловий (радше – літургійно-символічний) зв’язок есхатологічних графіті з фресковим розписом Софії. Зовсім не випадково більшість цих графіті розміщено на фресці з образом св. Василя Великого. Святкування його пам’яті 1 (14) січня поєднується з великим святом Обрізання Господнього. Обрізання Господнє сталося на 8-й день Різдва Христового з нареченням Його іменем Ісус, тобто Спаситель. Оскільки старозаповітний обряд обрізання як знак Завіту з Богом є прообразом хрещення (Кол. 2: 11-12), фрескове іконне зображення св. Василя Великого асоціювалося в нововерненій Русі з ідеєю її Спасіння, тим більше, що цей святий –

небесний патрон князя Володимира Хрестителя. Не випадково й те, що ще один есхатологічний запис – 1033 р. – був виконаний на фресці із зображенням св. Євстафія Плакіді, який виступає в давньоруській літературі (“Читання” про Бориса і Гліба Нестора) сакральним прообразом Володимира.

Крім того, Василій Великий як всесвітній Учитель згадувався у візантійському чині литії – сугубому молебні за спасіння народу і послання милості Божої під час лихоліть. Саме творчість Василя Великого відзначена особливою увагою до теми приходу часів Месії – “дня

Фото та прорисовка графіті № 2035 з записом 6541 (1033) р.

восьмого”, який переборює сакраментальну седмицю, через що виходить за її межу. Так “день восьмий” стає днем першим – початком спасенного й оновленого світу: “День Господень – великий и славный. Писание знает этот день – без вечера, без другого дня, без конца; псаломпевец назвал его днем восьмым, ибо он вне седмиричного времени. Назовешь ли ты его днем или веком, смысл тот же”⁴¹. Доволі цікавим з таких позицій буде поглянути на малюнок кисті руки з випростаним вперед вказівним пальцем (№ 736) прокреслений на цій же фресці з образом св. Василя Великого: цей малюнок символізує жест благословення та означає цифру вісім⁴². Як відомо, число 8 є сотеріологічним, оскільки саме вісім душ врятувалися в Ноевому ковчезі під час Всесвітнього потопу. Не виключено, що вищезгадане затемнення сонця 29 червня 1033 р.⁴³ “от часа шестого до часа осмого” з огляду на символічне значення чисел 6 і 8 могло тлумачитися автором графіті 1036 р. як небесне знамення настання періоду “від Кінця світу до приходу нового Дня Господнього”.

Ось чому в есхатологічний календар XI ст. було “вписано” графіті з датою 7-тисячного (1492) року, що знаменує прихід “дня восьмого” (мал. 9). Цей запис (№ 758) також знаходиться на фресці з образом св. Василя Великого, текст якого може бути реконструйований наступним чином: [Ѡ] л(Ѡ)то {Z}ноє в д(Ѡ){нь}... Рік у графіті чітко не зазначений, але завдяки закінченню **ноє** його можна визначити: таке закінчення можливе лише в тому випадку, коли в числівнику поставлені тисячі. У даному записі єдиною прийнятним варіантом може бути семитисячний рік. Відповідно, автором була пропущена (імовірно, цілком усвідомлено) буква **з** (7) Отже, потаємна, табуйована, дата, відома лише посвяченим – це 7000-й рік, відтак графіті перекладається як “В літо 7-тисячне в день...”

Дата Кінця світу – рік 7000-й – ґрунтувалася на “Одкровенні Мефодія Патарського”, слов’янський переклад якого став відомий не пізніше початку XII ст.⁴⁴ Есхатологічні очікування Кінця світу у 7000-му році яскраво ілюструє закінчення грецької пасхалії 1492 роком: “Увы, увы, в конец веком доспевшим”⁴⁵.

За формою написання **в** з нижньою косою до основи, **д** з довгими ніжками, широкої **о**, графіті може бути датоване серединою XIV – кінцем XV ст. Таке датування підтверджує вживання прийменника **в** без кінцевого **Ѡ**, що часто зустрічається серед писемних пам’яток XIV–XV ст.⁴⁶ Важко, однак, уявити, що цей сакраментальний напис на таку животрепетну тему з’явився задовго до 7000-го року. Беручи до уваги цей фактор, а також з огляду на властивий написам-графіті актуальний характер, можна з великою долею вірогідності віднести час появи запису до останньої чверті XV ст.

Семитисячний рік вписується у той складний період в історії України, коли вона входила до складу Великого князівства Литовського і православна Церква перебувала в занепаді через католицьку експансію, а також внутрішній розбрат, пограбування і руйнацію церковних маєностей. Непокоїли Україну і татари, що постійно чинили набіги на її землі. У вересні 1482 р. Київ був спустошений і спалений кримським ханом Менглі-Гіреєм, після чого довгий час не міг оговтатися. “Митрополія руська” зазнала важких збитків: Менглі-Гірей пограбував ризницю Святої Софії і вивіз звідси чимало коштовностей, у тому числі священне євхаристичне начиння – золотий потир та дискос, які послав в дарунок своєму спільникові, московському князеві Івану III⁴⁷. Літописець пояснює ці лиха Божим попущенням “грех ради наших”⁴⁸.

Протягом усього середньовіччя існувала тенденція ототожнювати навалу іноплеменників зі “злыми” біблійними народами Гог та Магог. Вважалося, що навала “есхатологічних народів” передуює Кінцю світу⁴⁹. Східнослов'янські повір'я про “есхатологічну навалу”, поза сумнівом, мали коріння у біблійному сюжеті про Антихриста і супроводжуючі його народи: “Коли ж скінчиться тисяча років, сатана буде випущений із в'язниці своєї. І вийде він зводити народи, що вони на чотирьох краях землі, Гога й Магога, щоб зібрати їх до бою. А число їхнє – як морський пісок” (Об. 20:7). Саме татари порівнюються в літописі з біблійним народом моавитян; під 1224 роком в Іпатіївському списку повідомляється: “Приде неслыханная рать, безбожнии Моавитяне, рекомьи Татаръве”⁵⁰. Так само літописець кінця XV століття говорить про набіг у 1497 р. на Південно-Західну Русь “безбожних татар”. З огляду на сказане, можна вважати, що графіті виникло під враженням погрому Києва Менглі-Гіреєм у 1482 р., тобто за 10 років до очікуваного Кінця світу.

Як зазначено вище, есхатологічні графіті, зокрема ті, які виникли на образі св. Василя Великого, мали ще й літургійний зміст. Св. Василій Великий, якому приписується “чиноположення молитов”, у своїй книзі про Духа Святого багато говорить про богослужбові перекази і порядки. Він згадує про чинення молитов, *стоячи прямо, без поклонів і колінопреклоніння* (курсив наш. – Авт.) в недільні дні на знак недільної радості і нагадування про вік нестаріючий: “Ибо не только как совоскресшие с Христом и обязанные искать вышних, в воскресный день прямым положением тела во время молитвы напоминаем себе о дарованной нам благодати, но и посему сие делаем, что этот день, по видимому, есть как бы образ ожидаемого нами века. Посему, будучи началом дней, у Моисея назван он не первым, а единым. Ибо сказано: *И был вечер, и было утро: день один* (Быт.1:5), ибо один и тот же день возвращается многократно. Посему он же есть и единый и восьмой... Посему Церковь по необходимости научает питомцев своих совершать в сей день молитвы стоя...”⁵¹ Відтак присутність слова-заклику

Фото та прорисовка графіті № 758 з записом 7000 (1492) р.

“прости” (“станьте прямо”) в записі 1022 р. цілком певно вказує на недільний день Пасхи, коли належало молитися стоячи.

Примітно, що образ св. Василя написаний у вівтарі, присвяченому св. великомученикові Георгію, що здавна вважався покровителем землеробства (Георгій – “хлібороб”). Натомість св. Василій Великий шанувався як покровитель скотарства, тому на святки – у “Васильєви вечори” – влаштовували обряди родючості, у тому числі коляди, зображені, до речі, у світському стінописі південної вежі Софії.

Цікаво, що в “Святительському чині”⁵² Георгіївського вівтара фігурують обруч Мартин Ісповідник, Папа Римський, котрий помер у засланні в Корсуні і дуже там шанувався, а також популярний на Русі Власій Севастійський, що вважався, як і св. Василій Великий, покровителем худоби, замінивши собою на Русі язичеського “скотьего бога” Велеса. Тут – і св. Епіфаній Кіпрський, на день пам’яті якого (12 травня) випало освячення Десятинної церкви, а таким хронологічним збігам надавалося сакральної значимості. Недаремно фігура св. Епіфанія починає собою і мозаїчний “Святительський чин” головного вівтара Святої Софії, і фресковий “Святительський чин” її Георгіївського вівтара. Знову ж таки проглядається ідея Спасіння народу Русі через місіонерський подвиг князя Володимира, у святому хрещенні Василя. Таким чином, переплетена між собою релігійна та світська календарна обрядовість, накладена на архаїчні культу й вірування, зіграла не останню роль як у вирішенні декоративної програми собору, так і в тісно пов’язаному з нею розміщенні графіті на фресках.

Авторами розглянутих графіті, судячи з усього, були софійські книжники. Оскільки написи виникли в тих місцях собору, куди мало доступ лише духівництво і церковні служителі, а саме – у вівтарній

частині Георгіївського вітваря та в арці другого ярусу між дияконником і головним вітварем (сюди був доступ через поміст над дияконником, що вів з Андріївського вітваря на південних хорах), цими книжниками були люди з оточення митрополита, клірики Святої Софії. Факт появи поруч із графіті XI століття значно пізнішого запису кінця XV ст., у якому згадується 7000-й рік, наводить на думку, що софійські клірики не просто уважно читали і розуміли графіті своїх попередників, але й здебільшого сприймали їх як сакральні тексти, що благотворно впливали на людські долі. Не виключено, зокрема, що найдавніші есхатологічні записи-молитви могли бути сприйняті автором графіті з датою 7000-го р. як свідчення милості Бога, що відклав по молитвах Церкви очікуваний в XI столітті кінець грішного світу. Але віра в невідворотний прихід страшного для грішників “останнього дня Господня” залишилася, і книжник вказав точний, на його думку, час цього приходу – “В літо 7000-ное в день...”, чим вніс “корективу” в есхатологічний календар пращурів.

¹ Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7.

² Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К., 1966. – С. 15–16, табл. I, 1; II, 1. Нами прийнята суцільна нумерація графіті, яка продовжує нумерацію С. А. Висоцького, – нововиявлені написи та малюнки отримують номер, починаючи з 417-го.

³ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. – 1995. – № 1. – С. 124–125.

⁴ Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Вказ. праця... – С. 367–372, іл. 1.

⁵ У квадратних дужках вказуються втрачені внаслідок пошкоджень літери, в круглих – літери при розкритті титл, у фігурних – реконструйовані за змістом частини тексту, у скісних – подвоєння літер, що виникло внаслідок пошкодження тиньку при їх видряпуванні.

⁶ Удальцова З. В. Из византийской хронографии VII в. // Византийский временник. – Т. 45. – М., 1984. – С. 60–65.

⁷ Тут і нижче цитовано за виданням: Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена: 988-1998. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. Євангельсько-лютеранська місія – Думки про віру. – Druckhaus Gummersbach, Westgermany.

⁸ Пор. Апостолос-Каппадона А. Словарь христианского искусства. – Челябинск, 2000. – С. 208; Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве. – М., 1999. – С. 524.

⁹ Ми розглядаємо появу цього та інших графіті не як акт спонтанної мало усвідомленої рефлексії, але як результат цілеспрямованої каузальної діяльності індивіда в умовах певної історичної реальності.

¹⁰ Пор. Волохонский А. Бытие и Апокалипсис. – Иерусалим, 1994.

¹¹ Романова А. А. Эсхатологические записи XV в. и записи в пасхалиях // Российское государство в XIV – XVII вв.: Сборник статей. – СПб., 2002.

¹² Літера **т** пошкоджена вибоїнами та подряпинами. Добре помітна паралельна щоглі вертикальна риска зліва, що нагадує довгу засічку. Подібний штрих, який уходить до вибоїни, помітний праворуч. Таким чином літеру можна реконструювати у вигляді триногої **т** із дуже довгими бічними засічками. Така форма написання літери зустрічається у ранньому XI ст., зокрема, в імені “Петрос”, яке входить до легенди “Θεος Πητρος” на другому типі монет Святополка I (1018 р.) [Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л., 1983. – С. 86]. Ця палеографічна ознака може вважатись важливим датуючим фактором напису. До того ж, варто звернути увагу і на символічний аспект, адже така **т**, утворена трьома літерами **г** (гамма), символізує дев’ятку, позаяк **г** має числове значення 3. Число 9 означає кінець, межу цифрової серії та її повернення до одиниці, символу Бога [Керлот Х. Э. Словарь символов. – Москва 1994. – С. 576, 579]. Тобто, використання такої літери може символізувати Кінець Часів, Друге Пришестя, майбутнє воскресіння праведних. Очевидно, саме такого значення надано цій літері на монеті Святополка, оскільки його патрон апостол Петро, у чие ім’я вписана подібна **т**, проголошує про скорий прихід Дня Господнього та створення “неба нового і нової землі, що праведність на них пробуває” (2 Пет. 3: 10-13).

¹³ *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика – К. 1999. – С. 206–208.

¹⁴ *Никитенко Н. М., Корнієнко В. В.* Вказ. праця. – С. 372, іл. 1.

¹⁵ *Высоцкий С. А.* Древнерусские... – С. 16, табл. I, 2; II, 2.

¹⁶ *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 198–201, мал. 10.

¹⁷ *Орел В., Кулик А.* Указ. соч. – С. 125.

¹⁸ *Никитенко Н. М., Корнієнко В. В.* Вказ. праця. – С. 372–373, іл. 2.

¹⁹ Там само. – С. 373–374, іл. 3.

²⁰ *Дьяченко Г.*, протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). – М., 1993. – С. 733.

²¹ *Евдокимова А. А.* Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф. дис. канд. филологических наук. – СПб., 2008. – С. 20–21.

²² Там само. – С. 374–375, іл. 4–5.

²³ Там само. – С. 375–377, іл. 6–10.

²⁴ Там само. – С. 377–378, іл. 11–12.

²⁵ Там само. – С. 378, іл. 13.

²⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2001. – Стлб. 127, 132–133.

²⁷ *Карпов А. Ю.* Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века// Отечественная история. – М., 2002. – № 2. – С. 4.

²⁸ Там само. – С. 4.

²⁹ *Кириллин В. М.* Символика чисел в литературе Древней Руси (XI–XVI века). – СПб., 2000. – С. 64, 119–120, 240 та ін.; *Шмеман А.*, протоиерей. Литургия и предание. – М., 2005. – С. 88–94.

³⁰ *Мейендорф И.*, протоиерей. Византийское богословие: исторические тенденции и доктринальные темы. – Минск, 2007. – С. 310.

³¹ *Шмеман А.* Вказ. праця. – С. 146.

³² *Корнієнко В. В.* Датовані графіті 30-х рр. XI ст. із Софії Київської в контексті давньоруської есхатології // “1020-ліття хрещення Русі-України – із Києва по всій Русі”: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (Київ, 21 жовтня 2008 р.). – К., 2008.

³³ *Данилевский И. Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. – М., 2001. – С. 236–237.

³⁴ Там само. – С. 237.

³⁵ Св. Іполит Римський (170–235) на підставі ряду віршів Святого Письма та їх тлумачення стверджував, що Різдво Христове відбулось через 5500 років після Створення світу; це літочислення лягло в основу антиохійської ери та перейшло у давньоруську традицію. У давньоруських хронографах та інших історичних творах повідомляється, що Христос народився “въ лето 5500” [Кириллин В. М. Вказ. пр. – С. 62, 243]. Прикметне, що саме ця дата фігурує у літописній Промові філософа, який викладав князеві Володиміру основи християнського віровчення.

³⁶ Чіткого історичного переказу про земне життя Христа не існує, оскільки повністю узгодити дані Євангелій із земною історією неможливо. У Євангелії від Луки говориться, що Христос почав своє служіння у 30 років, “у п’ятнадцятий рік панування Тиверія кесаря, коли Понтій Пілат панував над Юдеєю” (Лк. 3:1, 23). Згідно з “Церковною історією” Євсевія Кесарійського (пом. 338), служіння Христа тривало 3,5 роки, а помер Він у 33-річному віці. Цієї версії, яка стала канонічною, дотримувалась давньоруська Церква, що й знайшло відображення в тексті Геннадієвої Біблії.

³⁷ *Городецкий М. Л.* Каталог астрономических известий в русских летописях // Святский Д. О. Астрономия древней Руси – М., 2007. – С. 496.

³⁸ На думку М. Городецького, в Густинському літописі, де затемнення датується 29-м липня, очевидно є поширена описка, оскільки за сучасними даними ця подія сталась 29-го червня 1033-го р.; Там само, с. 95, 602.

³⁹ *Святский Д. О.* Астрономия древней Руси / Автор предисловий, комментариев и дополнений – М. Л. Городецкий. – М., 2007. – С. 97.

⁴⁰ *Городецкий М. Л.* Вказ. праця. – С. 624, 635.

⁴¹ *Шмеман А.*, протоіерей. Введение в литургическое богословие. – М., 1996. – С. 88–94.

⁴² Quacquarelli A. L’ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monument // Rivista di archeologia cristiana. – Citta del Vaticano: Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1973. – А. XLIX. – Р. 263–264, fig. 24.

⁴³ Дата приводиться нами відповідно до даних М. Городецького (див. вище).

⁴⁴ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 283–285.

⁴⁵ *Васильев А. В., Автушенко М. Н.* Загадка княжества Феодоро. – Севастополь, 2006. – С. 203.

⁴⁶ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1. – К., 1977. – С. 205–207.

⁴⁷ Детальніше про це див. Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 215–221.

⁴⁸ ПСРЛ. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 124.

⁴⁹ *Громов Д. В.* Образ “эсхатологического нашествия” в восточнославянских поверьях в древности и современности // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 20–42.

⁵⁰ ПСРЛ, Т.2 – Стлб. 740.

⁵¹ *Мейендорф И.*, протопресвитер. Введение в святоотеческое богословие. – К., 2002. – С. 154; *Скурат К. Е.* Золотой век святоотеческой письменности (IV–V вв.). – М., 2003. – С. 73–74.

⁵² Ідентифікацію образів святительського чину Георгіївського вітваря здійснено В. Корнієнком: Корнієнко В. В. Графіті та визначення образів святих у святительському чині Георгіївського олтаря Софії Київської // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2008. – Книга II.

Освещены результаты исследования шести датированных надписей-граффити Софии Киевской, в которых указаны годы 6530 (1022), трижды 6541 (1033), 6544 (1036), 7000 (1492). Четыре из них расположены в алтаре придела св. Георгия Великомученика, на фреске с образом свт. Василия Великого. Использование методики не выборочного, а сплошного комплексного прочтения надписей, то есть восприятие их неотъемлемыми компонентами окружающего эпиграфического материала, в контексте функционального назначения помещения, где они возникли, а также средневекового церковно-теологического и символического толкования образных архитектурно-художественных форм, с которыми эти надписи связаны в топографическом и смысловом аспектах, позволило установить, что мотивацией к появлению этих шести граффити стало ожидание наступления Конца Света, а надписи на фреске с образом свт. Василия Великого формируют уникальный календарь эсхатологического содержания.

Ключевые слова: эпиграфика; София Киевская; граффити; эсхатология.

Six graffiti-inscriptions of St. Sophia Cathedral described in the results of research, on the graffiti-inscriptions pointed the next years (1022), three times 6541 (1033), 6544 (1036), 7000 (1492). Four of them are at the altar of St. George on the fresco with the image of St. Basil. New methods for continuous integrated reading inscriptions (not selective) revealed the motivation of the creation of these six graffiti. The motivation was waiting for the End of the World, and inscriptions on the fresco with the image of St. Basil form a unique eschatological calendar. New methods based on the fact that the inscriptions are seen as integral components of the surrounding epigraphic material in the context of functional use of the space where they were created and the medieval church and theological interpretation of imagery and symbolic architectural forms that are combined with topographical and semantic aspects.

Keywords: epigraphy; St. Sophia Cathedral; graffiti; eschatology.